

Jože Princič

SOCIALISTIČNO GOSPODARSTVO - VEČ DRŽAVE, MANJ TRGA IN PODJETNIŠTVA

Leta 1945 je v gospodarskem življenju Slovencev prišlo do korenitega zasuka, katerega posledice so se obdržale vse do začetka devetdesetih let preteklega stoletja. Novi oblastniki so po sovjetskem zgledu povsem spremenili gospodarsko ureditev, uveljavili nove pogoje gospodarjenja in novo razvojno politiko, ki je predpostavljala pospešeno krepitev »materialne baze« in skokovito rast življenjske ravni delovnega ljudstva. S spremembami gospodarske ureditve in razvojnih prioritet, zlasti v petdesetih in šestdesetih letih, so se sicer pravila in smotri gospodarjenja precej odmaknili od prvotne zasnove, temeljni odnosi pa so ostali skoraj nespremenjeni. Država je obdržala vlogo povezovalca in usklajevalca produkcijskih virov in financ, nosilca

gospodarske rasti in ustvarjalca novih delovnih mest. Tržišče ni moglo zaživeti in opravljati funkcije glavnega usmerjevalca proizvodnje in alokacije proizvodnih dejavnikov. V jugoslovanskem gospodarskem razvoju so ga poskušali na različne načine povezati s planskim sistemom, tako da bi oba sistema postala komplementarna. V taki plansko-tržni usmeritvi najpomembnejši instrumenti za dopolnjevanje in usmerjanje tržišča niso mogli polno delovati. Socialistične delovne organizacije so se močno razlikovale od klasičnega kapitalističnega podjetja. Pri svojem poslovanju in razvojnem načrtovanju so bile povsem odvisne od družbene skupnosti. Relativno so bile samostojne le v primerjavi z drugimi gospodarskimi organizacijami.

DRŽAVA KLJUČNI AGENS GOSPODARSKE POLITIKE

V času druge Jugoslavije si je država gospodarsko življenje podredila, ga urejala in usmerjala s pomočjo treh vzvodov. Prvi med njimi je bila gospodarska ureditev, ki je dajala prednost načrtnemu urejanju gospodarskega življenja, kar je državi samodejno zagotavljalo privilegiran položaj v njem. V letih 1945 do 1950 je bila vzpostavljena centralnoplanska ureditev. Jugoslovanski komunisti so v skladu z marksistično ideologijo in sovjetsko izkušnjo sprejeli tezo, da mora biti socialistično gospodarstvo centralistično plansko gospodarstvo, ki bo blagovne kategorije – kolikor bodo še obstajale – preprosto izkoriščalo v svoje planske namene, to pa zato, ker so predpostavljali, da bo novi socialistični sistem – kot racionalnejši oziroma učinkovitejši način gospodarjenja – sistem neblagovnih, plansko urejenih odnosov, kjer se bo uveljavilo načelo proporcionalne razdelitve družbenega dela in ekonomije časa neposredno in načrtno, in ne po ovinkih, stihijsko, prek zakona trga oziroma zakona vrednosti.¹ Že leta 1946 je jugoslovansko gospodarstvo dobilo obliko velikanskega podjetja, v katerem ni bilo nič prepuščeno naključju in »stihijskemu« delovanju trga. Država je začela nastopati kot »vseobsegajoč in vsemogočen gospodarski monopol, ki ga upravlja uradniški aparat«.² Najvišji zvezni državni organi so podrobno načrtovali proizvodnjo in razdeljevanje okoli 16 000 skupin izdelkov za vso državo, usmerjali so denarne in druge tokove ter nadzorovali vse oblike gospodarskega poslovanja. Po Ustavi FLRJ iz februarja 1946 so v pristojnost najvišjih zveznih teles spadali: zunanja trgovina, promet, komunikacije, državni načrt, zvezni proračun, denarni in kreditni sistem, najpomembnejša podjetja (finančna, industrijska, rudarska, gradbena, trgovinska, gozdarska in kmetijska), gospodarska zakonodaja,

1 Černe, Tržni in planski mehanizem, str. 280.

2 *Komunist*, 1951, št. 4–5, str. 9, O osnutkih novih gospodarskih zakonov.

izdajanje občin določil za zakonodajo in ravnanje republik na področjih kmetijstva, rudarstva, gozdarstva, lova in vodnih sil, gospodarskega poslovanja in politike cen. Poleg tega je država zato, da bi »zaščitila koristi ljudstva, dvigala ljudsko blaginjo, pravilno izkoriščala gospodarske možnosti in sile«, podpirala »siromašnega in srednjega kmeta s splošno gospodarsko politiko, cenenim kreditom in davčnim sistemom« ter »ščitila osebe v mezdnem delovnem odnosu« tako, da je določala delovni čas, zagotavljala pravico do plačanega letnega dopusta, nadzirala delovne pogoje, skrbela za stanovanjske razmere in zagotavljala socialno zavarovanje.³ Prvi petletni načrt, ki je bil sprejet leta 1947, je poleg razvojnih smernic in ciljev za vsako republiko posebej podrobno urejal razvoj posameznih panog in podjetij, saj je določal količino in vrste proizvodov, ki jih je bilo treba izdelati v posameznem planskem obdobju.

Jugoslovanski načrtovalci so se kmalu prepričali, da centralnoplanska ureditev ni najboljša oblika racionalnega upravljanja gospodarstva, saj je sistematično razvijala birokratski mehanizem, ki je »vodil k manj učinkovitemu razporejanju družbenega dela ter k slabši ekonomiki časa.«⁴ Kljub temu pa je šele spor s Sovjetsko zvezo in njenimi zaveznicami odločilno prispeval k odločitvi jugoslovanskega partijskega vrha, da »mora socializem napraviti korak naprej«, to je odpraviti monopol države in centralno plansko ureditev. Zvezni gospodarski svet in posebne delovne skupine pod vodstvom Borisa Kidriča so v letih 1949 in 1950 začeli razvijati nov koncept družbenega planiranja, ki je indirektno centralno usklajevalnega in plansko usmerjanje povezal s sočasnim samostojnejšim planiranjem gospodarskih in drugih družbeno-političnih subjektov. Zasnova plansko tržne ureditve je temeljila na spoznanju, da socialistična gospodarstva ne morejo v celoti spremeniti ali ukiniti kapitalistične dediščine, tj. tržišča in zakonitosti blagovne proizvodnje. Zato je bila sprejeta kompromisna rešitev, v kateri je država še vedno obdržala vlogo »socialističnega regulatorja narodnega gospodarstva«, neposredne pristojnosti pri načrtovanju proizvodnje, sprejemanju poslovnih odločitev in vstopanja na trg pa bi prepustili podjetjem in svobodnejšemu delovanju tržnih zakonitosti.⁵ Konec leta 1951 je začel veljati zakon o načrtnem vodenju narodnega gospodarstva, ki je vseobsegajoče centralno načrtovanje zamenjal z načrtovanjem t. i. osnovnih proporcev ter eno ali večletnimi družbenimi plani. Temeljne proporce so kot obliko direktivnega planiranja zadržali na tistih področjih, kjer jih je po besedah Borisa Kidriča »zaostrenost proizvajalnih sil silila k temu, da preprečimo, da bi se razvijalo nekaj, kar ni v skladu z razvojem socializma.«⁶ Med njimi so bili najpomembnejši tisti

3 UL FLRJ, št. 10/54, 1. 2. 1956.

4 Černe, Tržni in planski mehanizem, str. 280.

5 Prinčič, Oblikovanje koncepta, str. 204.

6 Prav tam, str. 221.

proporciji, ki so zagotavljali generalno smer razvoja in obvladovanje zakona vrednosti (obvezni minimum izkoriščanja produkcijske zmogljivosti, temeljna investicijska graditev ter povprečna stopnja akumulacije in družbenih skladov). V novi gospodarski ureditvi je družbeni plan dobil tri glavne funkcije: postal je instrument predvidevanja, koordinacije gospodarskih odločitev in usmerjanja gospodarskega razvoja. Za vse državne organe je bil direktiven oziroma obvezujoč, za vse druge udeležence pa je predstavljal obliko ekonomskega usmerjanja.⁷ Z uveljavitvijo plansko-tržnega sistema so v Jugoslaviji hoteli dokazati, da planiranje ni nasprotje tržnega mehanizma in da je mogoče v tržni mehanizem »*sistemsko in operativno vgrajevati planske koordinativne elemente kot usmerjevalce, preusmerjevalce, stimulatorje ali kot stabilizatorje*«. ⁸ Po mnenju jugoslovanskih ekonomistov je bilo na ta način do določene mere mogoče odstraniti elemente anarhistične blagovne produkcije v socializmu.⁹

Kljub drugačnim napovedim zvezna ustava iz leta 1963 ni omejila velikih pristojnosti države pri usmerjanju in usklajevanju gospodarskega razvoja. Zaradi uresničevanja posamičnih in skupnih interesov delovnih ljudi in samoupravljanja, med katerimi so bili čisto v ospredju ustvarjanje razmer za čim »ugodnejši«¹⁰ gospodarski in družbeni razvoj, izenačevanje splošnih pogojev za delo in pridobivanje dohodka ter uresničevanje načela delitve po delu, je ustava družbeno politične skupnosti znova pooblastila, da »*izvajajo ukrepe za uresničevanje enotnega gospodarskega sistema, planirajo razvoj gospodarstva in materialne osnove drugih dejavnosti ter v ta namen sprejemajo družbene plane*«. Za uresničevanje v družbenih planih določenih razmerij so družbeno politične skupnosti (zvezna država, republike, pokrajine ter še nižje lokalne upravno teritorialne enote) sprejemale predpise in splošne akte, ustanovljale družbene sklade in sklade družbenih rezerv, »odrejele«¹¹ potrebne ekonomske in druge ukrepe. Tako so se v Jugoslaviji vse do sredine šestdesetih let pri zagotavljanju nadzora nad gospodarskim življenjem v glavnem posluževali posredne metode, to je z direktnim poseganjem na trg z določanjem ali zadrževanjem cen. V nasprotju z razvitimi kapitalističnimi državami so se posredne metode poseganja v pogoje, ki so bili vir nestabilnosti trga, posluževali le izjemoma.¹¹

Šele gospodarska reforma iz leta 1965 je ogrozila prevladujoč položaj države v gospodarstvu. Zaradi večje uveljavitve prostih ekonomskih zakonov je bila v okviru širšega procesa deregulacije predvidena reorganizacija državne uprave na vseh ravneh in skrčenje veljavnih predpisov na najnujnejši obseg. Po tem načrtu

7 Horvat, *Politiška ekonomija*, str. 274–275.

8 Černe, *Tržni in planski mehanizem*, str. 284.

9 Merhar, *Plansko-tržni način*, str. 114.

10 UL SFRJ, 14/209, 10. 4. 1963.

11 Knez, *O cenah*, str. 3.

bi s predpisi preprečevali pojav in delovanje vsega tistega, »kar ni bilo dovoljeno«, ter s pomočjo državne uprave urejali le tiste, za tekoče gospodarsko udejstvovanje nujno potrebne pogoje. Vse drugo bi prepustili igri prostih gospodarskih subjektov na enotnem jugoslovanskem trgu. Reforma državne uprave naj bi se začela z reorganizacijo uprave Zveznega izvršnega sveta.¹² Predčasna zaključitev gospodarske reforme in opustitev njenih načel sta preprečila uresničitev tega načrta.

Na začetku sedemdesetih let sta svoja stališča o nadaljnjem gospodarskem razvoju javno soočili dve skupni jugoslovanskih ekonomistov, ki sta vsaka po svoje razlagali »koeksistenco« trga in plana. Prva skupina je zagovarjala popolno uveljavitev trga in proste konkurence blagovnih proizvajalcev. Po njihovem mnenju s planom ne bi smeli posegati v tržne funkcije, temveč bi morala biti pglavitna naloga plana, da zagotovi boljše pogoje za delovanja trga. Druga skupina ekonomistov, ki je postajala vse številnejša in vplivnejša, pa je zagovarjala načela plansko-tržnega gospodarstva, ki so bila v polni veljavi do gospodarske reforme leta 1965. Njeni zagovorniki so trdili, da v obstoječih razmerah trg ni sposoben dovolj učinkovito opravljati nekaterih funkcij, zato ga je na »posameznih mestih treba nadomestiti z elementi zavestnega, planskega usmerjanja gospodarstva.«¹³ V skupini, ki je menila, da se plan in trg ne izključujeta, je bilo tudi več vidnejših slovenskih ekonomistov. Med njimi dr. Vilibert Merhar, ki je ocenjeval, da je »praktična neučinkovitost plansko-tržnega sistema nastopila zaradi deformacije planiranja, ne pa zaradi napačnega teoretičnega izhodišča plansko-tržnega mehanizma, ki ustreza blagovni produkciji v socializmu. Nastopila je zaradi neučinkovitosti družbenega planiranja in nezadostnega samoupravnega povezovanja planskega elementa s tržnim.« Po njegovih besedah je bilo treba zato, ker »želijo slediti logiki razvoja blagovne produkcije v socializmu /.../ predvsem izgrajevati planski element sistema, ki ga morajo povezovati z objektivnimi ekonomskimi zakonitostmi.« Uresničljivost te naloge je videl v postopnem procesu deetatizacije obstoječega administrativnega pluralizma cen in predvsem v usmerjevalni politiki strukture produkcijskih zmožnosti.¹⁴ Dr. Oto Norčič pa je v referatu na posvetovanju jugoslovanskih ekonomistov o planiranju izpostavil, da je bilo v preteklosti prav zaradi »odsotnosti« plana »čedalje več administrativnih posegov državnih organov, ki so se stopnjevali vse do danes. V takih razmerah so bili ključni sektorji, kjer je planiranje neizogibno, prepuščeno zakonom trga, še bolj pa področju državne intervencije.«¹⁵ Poleg tega je decentralizacija brez planiranja in odsotnost družbene kontrole na področju porabe družbenih sredstev spodbujala težnje po luksuznih rešitvah na raznih ravneh.

12 GV, 12. 5. 1989, str. 11, Daleč je leto 1965.

13 Tajnikar, Koeksistenca trga, str. 332.

14 Merhar, Plansko-tržni način, str. 123.

15 Norčič, Nekateri splošni problemi, str. 110.

Plansko-tržna usmeritev je odprla vrata za sprejem novega načina usklajevanja in sprejemanja gospodarskih odločitev v državi, to je sistema samoupravnega sporazumevanja in družbenega dogovarjanja, ki ga je zasnoval vodilni jugoslovanski partijski ideolog Edvard Kardelj. Njegovo izhodišče je bilo, da mora sistem dogovornega gospodarstva rešiti dva glavna problema. Odpraviti mora za vladajočo partijo nesprejemljive značilnosti planske in tržne ureditve ter pospešiti umik države iz gospodarstva. Predvidel je torej deatizacijo in decentralizacijo odločanja o gospodarskih in družbenih zadevah, s katero naj bi se postopoma omejilo državno posredovanje v gospodarstvu ob istočasni krepitvi samoupravljanja oziroma »*sposobnosti subjektov samoupravnega planiranja za določanje in usklajevanje razvojnih ciljev*«. Predpostavil je, da bo zmanjševanje prvega dejavnika samodejno krepilo možnosti za večje uveljavljanje drugega dejavnika.¹⁶ Na koncu tega procesa bi se vloga države omejila le na »organizirano zaščito družbene lastnine«, združeno delo pa bi postalo subjekt gospodarskega in družbenega odločanja.¹⁷

Sistem dogovornega gospodarstva, ki naj bi, kot je bilo zapisano v Ustavi SFRJ iz leta 1974, »*delovnemu človeku zagotovil, da enakopravno z drugimi delavnimi ljudmi odloča o svojem delu, pogojih za delo in rezultatih dela, o lastnih in skupnih interesih in o usmerjanju družbenega razvoja, uresničuje oblast in upravlja druge družbene zadeve*«,¹⁸ ni nikoli zaživel. Kot so ugotovili desetletje in pol kasneje, je bila strategija decentralizacije uspešna le na področju krepitve suverenosti federalnih enot. Razlog za to, da se ni povečala moč samoupravno organiziranega gospodarstva do državne regulative, je bil predvsem v tem, da vladajoča partija ni bila pripravljena prepustiti vzvodov za popolno obvladovanje družbe in gospodarstva drugim političnim oziroma gospodarskim subjektom. Temu primerno so bili zvezna ustava in temeljna zakona o družbenem planiranju oblikovani tako, da so družbenopolitičnim skupnostim še naprej zagotavljali primat v gospodarskih zadevah. Leta 1970 sprejeti temeljni zakon o družbenem načrtovanju je družbenopolitične skupnosti pooblastil, da s svojimi družbenimi načrti določajo splošno politiko svojega razvoja, predvidevajo sredstva, metode in ukrepe za uresničevanje ciljev in nalog razvojne politike. Z družbenimi načrti Jugoslavije se določajo temeljni cilji in naloge njenega družbenega in ekonomskega razvoja ter predvidevajo ukrepi za njegovo uresničitev. V njihovi pristojnosti je bilo torej določanje o: skupni razvojni politiki in smereh razvoja posameznih gospodarskih dejavnosti, politiki življenjskega standarda, zaposlenosti in kadrov ter razmerij pri delitvi družbenega proizvoda, politiki hitrejšega razvoja

16 ARS, AS 223, šk. 5581, Jože Dekleva: Kriza samoupravnega planiranja, 11. 2. 1988.

17 Prinčič, Borak, *Iz reforme*, str. 242–243.

18 UL SFRJ, št. 9/153, 21. 2. 1974.

manj razvitih delov države in o politiki gospodarskih odnosov s tujino.¹⁹ Enake pristojnosti so družbenopolitične skupnosti dobile z zvezno ustavo iz leta 1974 in temeljnim zakonom o družbenem planiranju iz leta 1976. Slednji je na eni strani določal, da si z družbenim planiranjem v samoupravnih organizacijah in družbenopolitičnih skupnostih *»delovni ljudje dejansko zagotavljajo ekonomsko in družbeno kontrolo nad celotnim gospodarskim življenjem, usklajujejo svoje interese, razvijajo pogoje za napredek /.../, in da pravico in dolžnost planiranja uresničujejo s tem, da sklepajo samoupravne sporazume o osnovah planov samoupravnih organizacij in skupnosti ter dogovore o osnovah planov družbeno političnih skupnosti /.../, da te plane sprejemajo in da nastopajo z ukrepi in akcijami za njihovo uresničevanje.«* Na drugi strani pa je predvidel, da se z družbenim planom Jugoslavije zagotavlja razvoj socialističnih produkcijskih odnosov, skladnost materialnih odnosov, enakost in stabilnost splošnih pogojev za gospodarjenje na enotnem trgu, vključevanje v mednarodno delitev in še izpolnitev vrste drugih gospodarsko političnih nalog.²⁰

Pri obravnavanju rezultatov uvajanja družbenega planiranja v letih 1976 do 1979 so pristojni ocenjevalci opozorili, da vplivov in učinkov sistema samoupravnega družbenega planiranja na gospodarsko življenje še ni mogoče izmeriti. Ne glede na to pa so ugotovili, da v tem obdobju večina sprejetih samoupravnih sporazumov o temeljih planov ni bila skladna z določili zakona o temeljih sistema družbenega planiranja in da je bila večina posameznih kategorij planiranja, kot so bile na primer predvideni ustvarjeni dohodek, dosežena devizna in porabljena investicijska sredstva investicij, planirana nerealno in preveč optimistično.²¹ Po letu 1980 je dogovorno gospodarstvo postalo glavni krivec za poglobljanje gospodarske in tudi politične krize v državi. V večini republik je prevladalo prepričanje, da ni izpolnilo ekonomskih in političnih pričakovanj, saj je jugoslovansko gospodarstvo na začetku osemdesetih let doseglo najnižjo stopnjo organiziranosti in učinkovitosti. Celó vneti zagovorniki samoupravnega organiziranega gospodarstva v drugih republikah so spremenili svoje dotedanje mnenje in so se v svojih javnih nastopih začeli zavzemati za to, da se samoupravljanje v prihodnje ukvarja le z *»mikro problemi za svojimi plotovi«*, globalne in druge pomembnejše probleme pa naj prepusti *»tržni stihiji ali posameznim družbenim faktorjem, ki bodo naredili red«*.²² Tako so z gospodarsko krizo zahteve po decentralizaciji in deetatizaciji gospodarskega življenja izgubile svojo stvarno podlago. Premagovanje kriznih razmer in vračilo

19 UL SFRJ, št. 28/337, 2. 7. 1970.

20 UL SFRJ, št. 6/46, Zakon o temeljih sistema družbenega planiranja in o družbenem planu Jugoslavije, 13. 2. 1976.

21 Samec, Uveljavljanje planiranja, str. 120–121.

22 Prinčič, Borak, *Iz reforme*, str. 272.

velikega tujega dolga je samo po sebi narekovalo povečanje vpliva zvezne države na gospodarstvo. Njeni ukrepi in predpisi so postopoma nadomeščali družbene dogovore in samoupravne sporazume, najprej na deviznem področju in na področju menjave s tujino, potem pa na energetske in še na drugih področjih. Sredi osemdesetih let osrednji zvezni organi, kot so bili Zvezni izvršni svet, Narodna banka Jugoslavije in Gospodarska zbornica Jugoslavije niso več skrivali teženj, da povsem centralizirajo gospodarsko življenje v državi.

Šele konec osemdesetih let je v Jugoslaviji prevladalo spoznanje, da pot iz permanentne krize vodi stran od socializma in njegovega gospodarskega sistema. Ocene delovanja samoupravnega sistema na področju lastninskih odnosov, trga, planiranja, razdeljevanja dohodka in še na drugih področjih so pokazale tako velike slabosti, da jih je bilo treba nadgraditi.²³ Prvi je na pot premika k tržno usmerjeni gospodarski ureditvi stopil Zvezni izvršni svet, ki ga je vodil Branko Mikulić. Konec oktobra 1988 je sprejel dokument z naslovom Temelji reforme gospodarske ureditve, ki ga je pripravila njegova komisija za gospodarsko reformo. V njem je kot glavni cilj gospodarske reforme predvidela vzpostavitev sodobnega dinamičnega gospodarstva, ki temelji na ekonomskih merilih, na načelih celovitega trga in blagovne proizvodnje ter uveljavitve podjetja kot temeljnega in avtonomnega gospodarskega subjekta. Med pomembnejšimi spremembami, ki jih je predvidel dokument, je treba omeniti še spremembo planiranja ter lastninskih odnosov.²⁴ Mikulićeva komisija je pripravila tudi predlog zakona o podjetjih, ki ga je zvezna skupščina sprejela konec decembra 1988. Ta zakon je pomenil konec dogovornega gospodarstva, saj je ukinil TOZD-e kot samostojne pravne osebe in družbeno lastnino. Po odstopu Branka Milukića se je proces gospodarske preobrazbe pospešil. Novemu mandatarju Anteju Markoviću je bil bližji zahodni način ekonomske ureditve, zato je bil vnet zagovornik deregulacije gospodarskega življenja in tržne usmeritve. Leta 1989 je Zvezni izvršni svet sprejel vrsto sistemskih zakonov, ki so dajali podporo preobrazbi družbenega kapitala in odpirali pot sodobnemu tržnemu gospodarstvu, v katerem samostojni subjekti prevzemajo polno odgovornost, pobudo, tveganje in posledice za rezultate gospodarjenja. Konec leta 1989 je Zvezni izvršni svet pripravil nov reformni program, ki naj bi potegnil državo iz krize in jo po ureditvi povsem približal zahodnemu svetu. Hkrati pa je Zvezni izvršni svet načrtoval, da bo z ustavnimi amandmaji vrnil federaciji pomembne vzvode moči, ki jih je izgubila z ustavo 1974. Ta zadnji jugoslovanski reformni program je že po štirih mesecih, to je spomladi 1990, zaradi notranjih neskladnosti in nedoslednosti propadel.²⁵

23 ARS, AS 223, šk. 5609, Osnovne smeri reforme ekonomskega sistema, 29. 4. 1988.

24 ARS, AS 223, šk. 5610, Poročilo o delu komisije ZIS za reformo gospodarskega sistema, marec 1989.

25 Prinčič, Borak, *Iz reforme*, str. 549-550.

Slovenski izvršni svet, ki ga je vodil Dušan Šinigoj, je podprl način gospodarske reforme, kot jo je napovedal Zvezni izvršni svet v že omenjenem dokumentu iz oktobra 1988. Kot je poudaril v svojem ekspoziju decembra tega leta, je država prišla do točke, ko se mora »umakniti iz gospodarstva na področja, ki so zanj klasična«. Le na ta način se bo lahko vzpostavil sistem, ki bo omogočil in spodbujal nastajanje »tržno prodorne proizvodne strukture«. Po njegovih besedah tako zastavljena reforma ni težila le k oblikovanju novih ekonomskih kategorij, nove organizacije podjetij in novih ustanov, temveč je bilo njeno bistvo tudi v tem, da zagotovi razvoj nove proizvodne strukture, »take, ki se bo sposobna vključiti v novo Evropo«. ²⁶ Tudi drugi najvišji republiški organi so pritrdili oceni, da sta »preobrazba vloge države iz plansko administrativnega v tip države, ki ustreza tržnemu gospodarstvu, in odprava »velikanske« prerazdelitvene funkcije države, ki je povezana z izrazitim zmanjšanjem proračuna in ukinitvijo izvenproračunske porabe«, temeljna pogoja za uspeh reforme. ²⁷ Z Demosovo vlado, ki je bila rezultat političnih sprememb spomladi 1990, je Slovenija stopila na pot gospodarskega osamosvajanja in izstopanja iz jugoslovanske državne skupnosti. Vlada se je zavedala, da je za uresničitev tako ambicioznih ciljev, kot so bili gospodarsko preživetje, vzpostavitev tržnega gospodarstva in širjenje področja gospodarske suverenosti, treba okrepiti pristojnosti republiških državnih organov. V svoje programske usmeritve iz junija 1990 je zapisala, da »so spremembe, ki jih je treba doseči v prenovi gospodarstva, tolikšne, da niso mogoče brez aktivne vloge države. Prepustitev tega samo delovanju trga bi povzročilo prevelike in tudi nepotrebne gospodarske in socialne pretrese.« ²⁸

Drugi temeljni vzvod, s pomočjo katerega so si državni organi v času od konca druge svetovne vojne do slovenske osamosvojitve podredili gospodarsko življenje, je bilo dejstvo, da je bil globalni sistem vodenja države zgrajen natančno po podobi Komunistične partije oziroma po »modelu« njene organiziranosti. Posledica tega je bila tesna prepletenost državnih in partijskih organov, zaradi katere je Komunistična partija/Zvezna komunistov lahko delovala kot najpomembnejši produkcijski in kadroviski dejavnik. Že leta 1945 so v državi temeljno načelo boljševističnega upravljanja socialističnega gospodarstva, da je treba zato, ker se mora »vsak gospodarski pojav ocenjevati politično«, zagotoviti enotnost političnega in gospodarskega vodstva, ²⁹ uresničili s personalno unijo med državno-partijskimi in gospodarsko-upravnimi telesi. To je pomenilo, da so sekretarji in člani partijskih birojev in komitejev postali hkrati tudi ministri,

26 ARS, AS 223, šk. 5612, Ekspoze Dušana Šinigoja na zasedanju Skupščine SR Slovenije, 29. 12. 1988.

27 GV, 28. 4. 1989, str. 12–15, Čeri gospodarske reforme.

28 ARS, AS 223, šk. 4867, Zapisnik 8. seje IS SRS, 26. 6. 1990, Programske usmeritve IS SRS.

29 ARS, AS 284, šk. 25, Ekonomika socialistične industrije, Moskva 1940.

predsedniki gospodarskih svetov, planskih in drugih komisij ter organov in direktorji podjetij. Tako je partija postala odločilen dejavnik v proizvodnem procesu, njena organizacija pa »orodje in sredstvo« za upravljanje gospodarstva. Na ta način so postale odločitve partijskih organov obvezujoče tudi v gospodarstvu, gospodarski problemi so postali politični problemi. V planskem gospodarstvu, ki je bilo po sovjetskem vzgledu vpeljano leta 1947, so vse ključne odločitve in temeljne razvojne smernice zasnovali in sprejeli v najožjem državnem in partijskem organu, to je politbiroju CK KPJ. Zvezni gospodarski svet, zvezna vlada in zvezna planska komisija so jih le še »operacionalizirali«, to je pripravljali potrebne zakonske predpise in razvojne dokumente in izdajali navodila. V kasnejših letih se ta temeljni odnos ni spremenil. V Sloveniji so zelo pohiteli z osredotočanjem upravljalvske moči v partijskih organih. Septembra 1945 je gospodarska komisija CK KPS na svoji prvi seji sklenila, da je treba v prihodnje »vse ovire pri izvajanju gospodarske politike urediti po partijski liniji«. Na naslednji seji so ta sklep začeli uresničevati, saj so se odločili, da je treba vse »stvari«, ki jih Ministrstvo za trgovino in preskrbo vlade LRS ne bo pravočasno uredilo, »sprovesti po partijski liniji«, do potrebnih informacij pa priti v »privatnih razgovorih s partijci na trgovinskem ministrstvu«. ³⁰ V nadaljnjem razvoju so CK ZKS in podrejeni partijski komiteji povsem obvladovali gospodarsko življenje. Vse pomembnejše odločitve so se sprejemale na t. i. republiškem aktivu oziroma republiški koordinaciji, ki so se je udeleževali predsedniki republiške partijske organizacije, vlade, sindikatov in gospodarske zbornice. Le v času, ko je republiški izvršni svet vodil Stane Kavčič, je v Sloveniji prišlo do razlik in razhajanj med izvršno oblastjo in CK ZKS. Nepripravljenost izvršnega sveta, da sodeluje na koordinacijskih sejah in brezpogojno izvršuje partijske direktive, so bile glavni razlog za odstranitev Kavčiča iz političnega dogajanja.

Za ohranjanje dominantne vloge v gospodarskem življenju ni bilo dovolj, da so njeni člani prevzeli »komandne položaje«. Prevladovati so morali tudi v gospodarski upravi in zasesti vodilna mesta v podjetjih, zavodih in ustanovah. Pri vodenju kadrovske politike je partijsko vodstvo od prevzema oblasti leta 1945 izhajalo iz tega, da s »starimi kadri socializma ni mogoče graditi«. Sklenilo je, da je treba vse gospodarske organe sestaviti na novo, pri čemer je bila med merili za izbiro in imenovanje novih gospodarskih funkcionarjev na prvem mestu njihova zanesljivost in članstvo v Komunistični partiji. Predsedstvo Narodne vlade Slovenije je že 21. maja 1945 zapisalo v svoji okrožnici, da brez »izčrpnih političnih in strokovnih karakteristik« ne bo mogoče »temeljito pretehtati, komu poverimo neko delo. Sedaj je treba vzgojiti vodeči kader na vseh področjih javne uprave. V ta aparat morajo priti predvsem ljudje, ki so do dna prežeti z moralno političnimi

30 Prinčič, Leto 1945, str. 147.

osnovami naše borbe. Samo ta kader bo znal čuvati pridobitve naše domovinske vojne«. ³¹ Pri imenovanju »svojih« ljudi na vodilne položaje niso imeli večjih težav. Te so se začele šele pri nastavljanju vodilnega strokovnega osebja, ki je bil – po partijskih ocenah – do nove oblasti »pasiven« ali celo sovražno razpoložen.. V takem položaju se je partijsko vodstvo odločilo, da »stari« strokovni kader prevzgoji in pospeši »pridobivanje« novega. ³²

»Čistkam« v republiški upravi je sledilo temeljito čiščenje vodstvenega kadra v podjetjih. To nalogo je partija prepustila tajni policiji (UDBI), ki je v prvih povojnih letih tudi opravljala nadzor nad poslovanjem podjetij. Prva »kadrovska čistka« se je začela septembra 1945 v državnem preskrbovalnem podjetju NAVOD. ³³ V drugi »kadrovski čistki« v letih 1947 do 1951 je Udba iz nižje gospodarske uprave in iz vodstev podjetij odstranila vse, ki niso imeli »čiste« preteklosti. Še posebej pozorno je pregledala seznam zaposlenih v turizmu, ki so imeli poslovne stike s tujci. V tem času je UDBA začela spremljati življenje direktorjev in preko svojih »informerjev«, ki so bili največkrat vodje kadrovskih služb, tudi »vzdušje« v podjetjih.

Posebno pozornost je oblast namenila imenovanju direktorjev podjetij. Do začetka petdesetih let preteklega stoletja je bil direktor državni uslužbenec in obenem disciplinski predstojnik v podjetju. Za pridobitev te funkcije je bila osrednje merilo politična pripadnost, zato so državni organi na te položaje po pravilu imenovali člane Komunistične partije in aktivne udeležence osvobodilnega gibanja. Od njih so pričakovali, da bodo kot dobri in vestni gospodarji skrbeli za »poverjeno jim ljudsko imovino.« ³⁴ Do sredine šestdesetih let so pri imenovanju direktorjev imela politična merila prednost pred strokovnimi. Večina slovenskih direktorjev (89 odstotkov), je bila članov Zveze komunistov. V času gospodarske reforme je prišlo do zasuka. Pri imenovanju vodilnih delavcev v podjetjih sta dobili prednost strokovnost in izobrazba, delovne izkušnje in pa zlasti moralno-politične vrednote kandidatov so bile šele na drugem mestu. Zahteve po slednjih so iz javnih razpisov skoraj izginile. ³⁵ CK ZKS je na začetku sedemdesetih let prekinil s to prakso in napravil čistko med direktorji. Prikrita čistka med njimi in njihov beg v tujino sta se začela leta 1971, leta 1972 se je okrepila in postala javna. Konec septembra tega leta je CK ZKS na plenarni seji ugotovil, da se je treba »vmešati« v kadrovsko politiko in preprečiti, da kadrujejo interesne skupine, ki se trudijo uveljaviti »grupne interese«, ki niso interesi delavskega razreda. Odprti lov na

31 Prav tam.

32 Prinčič, *Slovenska industrija*, str. 40.

33 ARS, AS 1589, III, šk. 36, Zapisnik 2. sestanka Komisije za ekonomsko politiko pri CK KPS, 19. 9. 1945.

34 *Biti direktor*, str. 57.

35 Prav tam, str. 87.

direktorje se je začel po pismu, ki sta ga 19. oktobra 1972 partijskim organizacijam poslala Predsedstvo CK ZKJ in Izvršni biro Predsedstva CK ZKJ. Konec tega leta je Edvard Kardelj v zvezni skupščini predstavil novo podobo socialističnega direktorja. Razlikovala se je od tedaj že zelo razširjene predstave, da mora imeti direktor tehnično izobrazbo, ker so se po Kardeljevem zatrdjevanju »tehnološki« direktorji pokazali kot najslabši direktorji. Pravi socialistični direktor je bil za Kardelja *»lahko le tisti, ki je imel talent za celokupne odnose, za družbene odnose in za urejanje teh odnosov.«*³⁶ Tako je v sedemdesetih letih moralno politična primernost oziroma članstvo v Zvezi komunistov ponovno postala odločilno merilo za pridobitev poslovodnega položaja. Strokovne reference so bile potrebne, ne pa tudi neizogibne. Visok partijski funkcionar Vlado Janžič je na seji Izvršnega komiteja predsedstva CK ZKS septembra 1975 poudaril, da je treba tam, kjer nimajo dovolj kadrov, ki bi v celoti zadostili strokovnim in družbenopolitičnim kvaliteta, »zamižati«, če kdo ne izpolnjuje vseh pogojev. To je bilo po njegovem mogoče nadomestiti z vrsto posebej nastavljenih strokovnjakov, ki se bodo manj ukvarjali z družbenoekonomskimi odnosi. Zanj je bilo najpomembnejše, da *»nastavijo ljudi, ki povsem vedo, kaj v tem trenutku hočemo z ustavo, ki razumejo procese v odnosu do političnih sil, ki znajo na nov način pristopati k aktualnim procesom v materialni produkciji, in ki vedo, kam pelje naš celotni proces družbeno proizvodnih odnosov.«*³⁷ Do sredine osemdesetih let je bil delež članov Zveze komunistov še vedno velik, saj se je gibal okoli 75 odstotkov.³⁸ Potem pa je začel padati. Zavzemanje partije za učinkovitejša in sodobnejša merila v drugi polovici tega desetletja še ni pomenilo, da se je bila pripravljena odreči nadzoru pri odločanju za imenovanje kandidatov za vodilne funkcije v gospodarstvu. Kljub temu da od začetka leta 1984 v razpisih za direktorska mesta »moralno politična primernost« ni bila več razpisni pogoj, pa se je na »tistem« pri izbiri direktorjev še vedno upoštevalo članstvo v Zvezi komunistov.

Tretji temeljni pomembni vzvod, s pomočjo katerega je država na gospodarskem področju lahko v polni meri uresničevala svoje zamisli, je bila državna oziroma družbena lastnina produkcijskih sredstev. Za komuniste kot nove oblastnike je bila državna lastnina nad proizvajalnimi sredstvi eden od stebrov nove gospodarske ureditve. Močan in prevladujoč državni sektor jim je pomenil enega od pogojev, ki bo zagotovil ne samo kontinuirano gospodarsko rast in »dviganje blaginje delovnega ljudstva«, temveč tudi »odpravo izkoriščanja človeka po človeku« in še drugih oblik kapitalističnih proizvodnih odnosov. Zato so

36 Prav tam.

37 Prav tam, str. 90.

38 Prav tam, str. 92.

si po prevzemu politične oblasti zelo prizadevali, da bi zasebno premoženje in podjetništvo čim bolj omejili, če že ne povsem odpravili.

Vsako zasebno premoženje v gospodarstvu je imelo tudi svojega lastnika. V skladu s komunistično ideologijo, ki je po koncu druge svetovne vojne na večjem delu slovenskega ozemlja postala obvezna in prevladujoča, je torej lastnik proizvajalnih sredstev že zaradi samega lastniškega razmerja oziroma pravice avtomatično postal razredni sovražnik, zato je bil že v naprej obsojen (vsaj) na izgubo premoženja. Ta gospodarsko-politična in ideološka zveza je dobila svoj pravni izraz februarja 1946, ko so z ustavo FLRJ proizvajalna sredstva v državi postala občeljudska imovina in glavna opora države v razvoju narodnega gospodarstva. Razen za razrednega so bili zasebni podjetniki leta 1945 lahko proglašeni za narodnega, zgodovinskega in političnega nasprotnika novega režima. Pogosto so slednji po narodnosti ali po državljanstvu pripadali eni od okupacijskih držav ali pa so bili v vrstah domačih nasprotnikov narodno-osvobodilnega gibanja. Poleg že naštetega pa so lahko bili obsojeni tudi za ekonomsko kolaboracijo. Po jugoslovanskem pojmovanju je bilo dovolj že samo dejstvo, da je podjetje med okupacijo nadaljevalo s proizvodnjo, lastnik pa je lahko bil obsojen zaradi ekonomske kolaboracije. Oblast je torej že leta 1945 pripravila širok izbor možnosti za uničenje oziroma »zadušitev« zasebnega sektorja.

Vodstvo narodnoosvobodilnega gibanja se je začelo že pred koncem druge svetovne vojne pripravljati na podržavljenje zasebnega premoženja in prevlado državnega podjetništva. Zaradi notranjih in tudi zunanjih razmer ni več vztrajalo pri možnosti enkratne nacionalizacije, temveč se je odločilo za »postopno dušitev« oziroma za preudarno in prikrito krepitev državnega sektorja. Bistvo te taktike je bilo, da je treba najprej zapleniti ali postaviti pod začasno državno upravo najpomembnejša industrijska, bančna in trgovinska podjetja, kmetijska posestva ter še vse druge gospodarske subjekte, ki so bili potrebni za obvladovanje gospodarskega življenja in začetek pospešene industrializacije države. Preostalo zasebno gospodarsko premoženje naj bi podržavili postopno oziroma z uradno nacionalizacijo, izvedeno ob primernem političnem trenutku. Do takrat bi država skrbno načrtovala poslovanje z njim.³⁹ V skladu s to taktiko so državni organi v Sloveniji že leta 1945 s konfiskacijami, sekvestracijami in drugimi revolucionarnimi ukrepi prevzeli upravo nad podjetji, ki so bila predvidena za nosilce pospešene industrializacije in elektrifikacije države, ter nad tistimi, ki so bila na podlagi posebnega odloka predsedstva Avnoj uvrščena v kategorijo »sovražnega« premoženja, premoženja odsotnih in prisilno izseljenih oseb.⁴⁰ Nadzor nad poslo-

39 Prinčič, *Nacionalizacija*, str. 22–23.

40 Predsedstvo Avnoj je 21. novembra 1944 sprejelo Odlok o prehodu sovražniškega imetja v državno svojino, o državnem upravljanju imetja odsotnih oseb in o zasegi imetja, ki so ga okupatorske oblasti prisilno odujile. S tem odlokom, ki je začel veljati 6. 2. 1945, je bilo na jugoslovanskem ozemlju

vanjem zasebnih podjetij, ki jih v prvem povojnem letu še niso mogli ali smeli poddržaviti, pa se je zelo okreplil. Tako agrarna reforma in nacionalizacija, ki sta bili izpeljani leta 1946, in t. i. druga ali dopolnilna nacionalizacija iz leta 1948, niso odigrale svoje polne vloge, temveč so največkrat le uzakonile že pred njihovo veljavnostjo spremenjene in vpeljane nove lastniške odnose in spremembe. Do začetka petdesetih let je državni sektor v sekundarnem ter terciarnem sektorju postal prevladujoč. Oblast je v tem času z agrarno reformo poddržavila znaten del kmetijskih in gozdnih površin. Izničila je tudi vpliv in prisotnost tujega kapitala ter odstranila v preteklosti ustvarjen uspešen podjetniški sloj, ki ni bil združljiv z novo gospodarsko usmeritvijo. S tretjo nacionalizacijo, ki je bila izpeljana deset let kasneje, je država postala lastnik še več kot 5000 stanovanjskih in poslovnih zgradb ter več kot 100 000 gradbenih parcel. S to nacionalizacijo se je v državi končalo obdobje množičnega poddržavljanja.

V petdesetih letih so s prehodom na novo gospodarsko ureditev in samoupravno organiziranost v gospodarstvu odpravili monopol države kot lastnice in upravljavke proizvodnih sredstev tako, da so spremenili državno lastnino v družbeno in jo ločili od funkcije upravljanja s proizvodnimi enotami. Tako je družbena lastnina nad produkcijskimi sredstvi zagotavljala družbeno usmerjanje gospodarskega razvoja.

Pri vzpostavljanju dogovornega gospodarstva je bila družbeni lastnini, ki je zajemala proizvodna in druga družbena sredstva, ustvarjeni dohodek, sredstva za zadovoljevanje skupnih in splošnih potreb, naravna bogastva in dobrine v splošni rabi, namenjena še posebej velika pozornost. Postala je temelj družbenoekonomske ureditve SFRJ in bila kot takšna na drugem mestu, takoj za oblastjo delavskega razreda. Ustava SFRJ iz leta 1974 in Zakon o združenem delu iz leta 1976 sta uporabljala pojem družbena lastnina v pravnem in ekonomskem smislu. V pravnem smislu je bila lastnina družbena, kadar je »vsakomur dala pravico, da jo uporablja, nikomur pa ne, da jo uporablja monopolno«. Tudi v ekonomskem smislu je bila vezana na odsotnost vsakršnega monopola v razpolaganju s produkcijskimi sredstvi. Ustavni pojem družbene lastnine kot »nikogaršnje« in »vsakogaršnje« je bil podlaga za oblikovanje nelastniškega koncepta družbene lastnine, ki so ga razvili ekonomisti v sedemdesetih letih. Bistvo tega pristopa je bilo, da delovna sredstva v družbeni lastnini nimajo »subjekta pravice, zato so lahko le gola materialna podlaga dela« in kot taka niso mogla biti izhodišče za pridobivanje, delitev in prisvajanje dohodka. V tem času se je oblikovala še druga razlaga

zapljenjo imetje nemškega rajha in njegovih državljanov, lastnina oseb nemške narodnosti, vojnih zločincev in njihovih pomagačev ter premoženje oseb, ki so bile s sodbo sodišč obsojene na zaplembo imetja v korist države. Pod državno upravo pa je prišlo premoženje oseb, ki so bile med vojno izseljene ali so pred okupatorjem pobegnile, ter premoženje, ki je zaradi »pritiska« okupatorja prišlo v last tretjih oseb.

tega nelastniškega koncepta. Po njej zamisel o nelastniškem konceptu družbene lastnine lahko deluje le v idealnih razmerah družbenega blagostanja. Dokler pa tega stanja ni, ima družbena lastnina (po ekonomski plati) »jasen subjekt, to so vsi tisti, ki kakor koli sodelujejo v razdelitvi novo ustvarjene vrednosti«. Zato »družbena lastnina zahteva, da nima nihče monopola nad družbenimi sredstvi, da je delo temelj ekonomske vsebine samoupravljanja in da družbena lastnina dobi značaj družbenega kapitala, ki pritegne k sebi del ustvarjenega dohodka zato, da bi zagotovil hitrejše gospodarsko napredovanje. Prisivljanje na temelju družbenih potreb podjetja obvezuje, da izločijo del dohodka za stalno širitev proizvodnje«. ⁴¹ Vse do jeseni 1988 je nelastniški koncept družbene lastnine ostal temeljni kamen jugoslovanske družbenoekonomske ureditve. Že omenjeni dokument Zveznega izvršnega sveta iz oktobra 1988 se je zavzel za opustitev koncepta družbene lastnine in njeno preoblikovanje v družbeni kapital za pluralnost in enakopravnost vseh lastninskih oblik. ⁴² V naslednjem letu se je Zvezni izvršni svet z vso resnostjo lotil problema opredelitve družbene lastnine in njenih titularjev. ⁴³ Ker trg kapitala v pogojih družbene lastnine brez pravega lastnika ni mogel delovati, je postala lastninska reforma ena od prednostnih nalog gospodarske preнове.

Leta 1990 Demosova vlada lastninskim vprašanjem še ni posvečala osrednje pozornosti. V svoje programske usmeritve je zapisala, da ne nasprotuje »pragmatičnim načinom lastninjenja« in da bo med slednjimi »podpirala takšne, ki povečujejo proizvodno bogastvo in razpršitev lastnine«. ⁴⁴ Leta 1991 pa je lastninjenje družbenega premoženja postalo eno od občutljivejših in tudi problematičnih področij slovenske tranzicije. Prvi osnutek zakona o privatizaciji podjetij, ki ga je vlada skupščini predložila februarja 1991 in je temeljil na decentralizirani, nadzorovani in odplačni privatizaciji, ⁴⁵ ni dobil zadostne podpore. Večina v Demosu je bila bolj naklonjena t. i. Sachsovemu konceptu lastninskega preoblikovanja podjetij, ki ga je vlada potem v nekoliko spremenjeni obliki v drugi polovici leta 1991 poslala v skupščinsko razpravo. Uvajal je institucionalne lastnike (sklade in investicijske družbe) in priznaval brezplačne delnice za polnoletne državljane Slovenije.

41 Prinčič, Borak, *Iz reforme*, str. 242–243.

42 ARS, AS 223, šk. 5610, Poročilo o delu komisije ZIS za reformo gospodarskega sistema, marec 1989.

43 ARS, AS 223, šk. 5493, Zapisnik sestanka predsednikov IS, 24. 10. 1989.

44 ARS, AS 223, šk. 4867, Zapisnik 8. seje IS RS, 26. 6. 1990, Programske usmeritve IS SRS.

45 ARS, AS 223, šk. 4879, Zapisnik 58. seje IS RS, 7. 2. 1991, Okvirni gospodarske politike v 1991. letu.

»KOMPLEMENTARNOST« DRŽAVNEGA PLANA IN TRŽIŠČA

V obravnavanem obdobju so strokovnjaki in laiki tako na zahodu kot na vzhodu v glavnem ocenjevali, da planiranje in trg predstavljata nerazdružljivo nasprotje: organiziranost nasproti anarhiji. To je pomenilo, da planski sistem načrtovanja, ki je temeljil na trdnih naturalnih proporcih, na neposrednem določanju proizvodnih nalog podjetjem in vključujoč še vse tiste elemente, ki so sestavljali pojem rigorozne planske discipline, niso puščali prostora za večjo iniciativo in samostojnost podjetij. V tem smislu je trg predstavljal »*anarhičen element družbenega gospodarstva*«. ⁴⁶ Po vulgarni marksistični razlagi pa je tržišče predstavljalo neorganiziran mehanizem, ki opravlja funkcijo osnovnega regulatorja proizvodnje in porazdelitev proizvodnih dejavnikov. Privatni trg je torej pomenil anarhijo v proizvodnji, poleg tega pa je ustvarjal kapitalistične odnose, zato ni bil združljiv s planom. ⁴⁷ Zaradi takšnega pojmovanja trga je v Sovjetski zvezi in v drugih socialističnih državah, ki so bile ustanovljene po koncu druge svetovne vojne, prišlo do »*načelno popolnega in praktično maksimalnega možnega likvidiranja trga*«. ⁴⁸ V naslednjih desetletjih so pomanjkljivosti državnega planiranja v posameznih državah omogočile večje ali manjše, bolj ali manjčasne odstopne od te smeri. Med vsemi socialističnimi državami so pri tehtanju med državnim planom in trgom v korist slednjega najdlje prišli v Jugoslaviji. V njenem gospodarskem razvoju so poskušali oba sistema tesneje povezati, ju postaviti tako, da bosta postala komplementarna, in sicer tako, da plan zajame le globalne smeri razvoja in splošnih metod upravljanja, da predstavlja generalno usmeritev za vse sodelavce v gospodarskem življenju. Vsa notranja gibanja znotraj teh parametrov pa bi opravljal trg. Na ta način bi plan pustil dovolj prostora za svobodno delovanje podjetij.

V času centralno planske ureditve je trgovina izgubila komercialni in dobila povsem distributivni značaj. Plani distribucije (razdelitve) so postali glavni regulatorji skupnega blagovnega prometa. Ti so usmerjali menjavo blaga oziroma surovin in polizdelkov, namenjenih za tekočo proizvodnjo (reprodukcijo), proizvodov za investicije (razširjeno reprodukcijo) in za široko porabo. Pristojni organi so vse potrebe po najpotrebnejšem blagu oziroma proizvodih podrobno načrtovali in jih v obliki predvidenih kontingentov (količin) na ta način tudi razdeljevali oziroma nakazovali. Prosta prodaja je bila skoraj izrinjena iz gospodarskega življenja. Od druge polovice leta 1946 je bila omejena le na manj potrebne predmete široke porabe in živila.

⁴⁶ Čobeljić, *Privredni razvoj*, str. 574.

⁴⁷ Horvat, *Politička ekonomija*, str. 270.

⁴⁸ Bajt, *Trg in socializem*, str. 21.

V petdesetih letih je tržišče začelo »izrivati« vlogo plana kot usmerjevalca in usklajevalca gospodarskega razvoja.⁴⁹ Cene blaga niso bile več le obračunske postavke na papirju, ki so jih potrebovale planske komisije za izračune, temveč so postale realne ekonomske kategorije, ki so v precejšnji meri vplivale na oblikovanje dohodkov podjetij. Najprej je bil leta 1951 ukinjen sistem prodaje industrijskega blaga po nižjih enotnih cenah in njegovo administrativno razdeljevanje. Preskrba z osnovnimi živili preko kart se je začela postopoma opuščati, kot se je postopoma zmanjševal obseg obveznega odkupa kmetijskih proizvodov. Za začetek proste menjave s podeželjem, sprostitvev prometa z blagom široke porabe in ukinitvev distribucijskih planov za njihovo razdeljevanje so v tem letu odprli prostor za bolj svobodno prodajo na ostalih področjih porabe. Leta 1952 se je začel prehod na prosti trg z reprodukcijskim in investicijskim materialom, v naslednjem letu pa je bil ukinjen obvezen odkup lesa ter sproščen promet z žiti. Število izdelkov v prosti prodaji se je tako povečalo, da je domača strokovna javnost jugoslovanski trg že razglasila za prosti trg v pravem pomenu te besede. Fiksirane so ostale le cene glavnim živilom, tobaknim izdelkom, industrijskim rastlinam, premogu in še nekaterim strateško pomembnejšim proizvodom. V letih 1954 do 1956 se je na notranjem trgu nadaljevalo s sproščanjem cen, prišlo je tudi do nekaterih sprememb in omejitev proste rasti cen tako na področju surovin, industrijskih in kmetijskih proizvodov.⁵⁰ Kljub opisanim sprostitev pa so nosilci državne gospodarske politike do leta 1957 v določenih ali dirigiranih cenah videli najbolj učinkovito obliko urejanja odnosov na notranjem trgu. V tem letu je zvezna uprava »dirigirala in distribuirala« okoli 32 odstotkov vse vrednosti blagovne proizvodnje v državi. V ta kontingent so spadali proizvodi črne in barvaste metalurgije, naftne industrije, dela kemične in še druge industrije.⁵¹ Leta 1958 so gospodarski načrtovalci začeli bolj iskati možnosti za večjo uporabo drugih ukrepov ekonomske intervencije na trgu, kot so bili kreditni pogoji in obresti, carinski sistem in devizni tečaj.

V šestdesetih letih je pomembneje kot to, koliko lahko podjetje proizvede, postalo, koliko lahko proda. S tem je trgovina vse bolj postajala dejavnik, ki povezuje proizvodnjo in porabo in skrbi za stabilnejše odnose na trgu. Do tedaj je bilo povpraševanje na tržišču omejeno na splošno večje od ponudbe, potem pa se je obrnilo. Zvezna in republiška petletna družbena plana sta trgu in trgovini namenila posebno vlogo pri hitrejšem razvoju proizvodnje. S tem namenom sta predvidela hitro povečanje trgovinskega prometa in deleža trgovine v strukturi družbenega proizvoda, razširitev trgovinskih zmogljivosti, izboljšanje kakovosti

49 *Biti direktor*, str. 29.

50 Šefer, *Tržišče u posleratnom periodu*, str. 377–379.

51 ARS, AS 223, šk. 607, Tone Bole: Načela ekonomske politike in problemi prakse, 10. 12. 1957.

njenih storitev, večjo akumulativnost in večji vpliv trgovine na proizvodnjo in njen asortiment. Predvideli so postopno odpravo administrativnega določanja cen, tako da bi se družbeno usmerjanje in usklajevanje trga omejilo le na najnujnejšo mero. Še celovitejši korak naprej je napravil program gospodarske reforme iz leta 1965, saj je tržno gospodarstvo označil kot najprimernejšo in najučinkovitejšo obliko samoupravno organiziranega gospodarstva.⁵² Podpredsednik Zveznega izvršnega sveta Boris Kraigher je ob začetku reforme napovedal, da bo družbena skupnost v prehodnem obdobju obdržala nadzor le nad oblikovanjem cen najpomembnejših proizvodov in storitev, in da bo na splošno raven cen vplivala tako, kot je navada v razvitem svetu. Reformna prizadevanja pa niso prinesla pričakovanih rezultatov. Država je v tem desetletju še okrepila nadzor nad gibanjem cen. Leta 1961 in 1962 je bilo v sistemu »dirigiranih cen« okoli 35 odstotkov vseh proizvodov na trgu, leta 1963 pa že okoli 74 odstotkov.⁵³ Potem ko so bile v letih 1966 in 1967 postopno sproščene cene okoli 44 odstotkov industrijskih proizvodov in dela kmetijskih pridelkov, je leta 1968 splošna raven cen začela zopet hitreje naraščati. Ta trend se je v naslednjih dveh letih še pospešil, tako da so bile oktobra 1970 cene zopet zamrznjene, kar je bil prvi korak v vrsti stabilizacijskih ukrepov. Kljub velikemu nadzoru nad cenami pa država ni mogla ustaviti njihovega naraščanja niti vzpostaviti cenovnega ravnotežja med posameznimi blagovnimi kategorijami. Bolj kot slednje pa je oblast skrbelo, da je liberalnejši gospodarski sistem celemu sloju menedžerjev, komercialistov in zasebnim obrtnikom omogočil povečanje premoženja in hitro »začetno akumulacijo«. S tem je upadlo upanje, ki je bilo v začetku zelo veliko, da tržišče zaradi socialistično urejenega gospodarstva ne bo izvajalo kapitalističnih produkcijskih odnosov.⁵⁴

Zasnova združenega dela je izražala odklonilen odnos do načel blagovne proizvodnje in sestavin tržnega upravljanja. Novi pogledi na trgovino so hoteli tržni mehanizem povsem izriniti iz gospodarskega življenja ter ga nadomestiti z družbenim dogovarjanjem in sporazumevanjem. Podjetja naj ne bi svojih izdelkov in storitev na enotnem jugoslovanskem trgu več menjavala na podlagi prosto oblikovanih cen, marž, kupoprodajnih in drugih pogodb, temveč na podlagi samoupravno usklajenih interesov, vzajemnih pravic in odgovornosti. Na ta način je bila odstranjena možnost konkurence.⁵⁵ V Ustavi SFRJ iz leta 1974 je bilo zapisano, da *»ko dosegaajo rezultate skupnega dela kot vrednost na trgu v pogojih socialistične blagovne proizvodnje, delavci z neposrednim povezovanjem, s samoupravnim sporazumevanjem in z družbenim dogovarjanjem svojih organizacij združenega dela z drugimi in s planiranjem dela in razvoja združujejo družbeno*

52 *Biti direktor*, str. 29.

53 ARS, AS 1589, III, šk. 159, Sistem formiranja in politika cen, 14. 7. 1964.

54 Bajt, *Trg in socializem*, str. 21.

55 Prinčič, Borak, *Iz reforme*, str. 244.

delo, izpolnjujejo celotni sistem socialističnih družbenoekonomskih odnosov in obvladujejo stihijsko delovanje trga«. ⁵⁶ Kot je določal zakon o združenem delu iz leta 1976, so bile organizacije združenega dela in drugi udeleženci na trgu za svoje ravnanje na trgu odgovorni drug drugemu in družbeni skupnosti. To je pomenilo, da so morali na trgu ravnati v skladu s sprejeto ekonomsko politiko in da je bila njihova dolžnost, da *»ne krnijo stabilnosti in prizadenejo škode drugim udeležencem, potrošnikom in družbeni skupnosti*«. ⁵⁷ Uvajanje teh načel je v gospodarskem življenju prineslo številne nove težave in probleme. Poleg skupnega jugoslovanskega in posameznih republiških trgov so nastajali še številni notranji trgi med posameznimi TOZD-i, ki so v okviru posameznih OZD-ov in SOZD-ov začeli drug drugemu prodajati svoje izdelke oziroma storitve.

V povojnem času je plima konjunktura, ki se je začela v času splošnega pomanjkanja, nekajkrat precej zanihala. Najbolj na začetku šestdesetih let, ko je na trgu prišlo do velikega »nemira«, cene so hitro rasle, kot je rasla tudi inflacija. ⁵⁸ V letih 1973 in 1976 sta se s precejšnjo krizo soočili lesna industrija in industrija gradbenega materiala. S posegi ekonomske politike pa so ta krizna obdobja kmalu »pregnali« in kupci so znova stali v vrsti. Trgovina kot panoga pa je bila od leta 1971 naprej v vedno težjem finančnem položaju. Marže so bile zamrznjene, zato ni mogla ustvariti dovolj akumulacije, da bi se lahko širila in posodabljala.

Gospodarska kriza, povezana z dolžniško in tudi politično krizo v državi, je še poslabšala pogoje za trgovanje. Kljub upadu kupne moči sta tako trgovina kot proizvodnja ostali brez blaga. Najprej je začelo primanjkovati kave, pralnih praškov in posameznih živil, potem pa goriva, zelo se je povečalo povpraševanje po gradbenem in drugih investicijskih materialih. V ospredje je prišel strah, da je treba čim več kupiti danes, ker bo jutri že tako vse dražje, udomačil se je vtis, da povpraševanja ne bo nikoli konec. V takšnih razmerah se je država vse bolj vmešavala v določanje cen, zlasti na področju cen osnovnih živil, da bi tako zavarovala življenjsko raven revnejšega prebivalstva.

Sredi osemdesetih let so do besede znava prišli ekonomski teoretiki, ki so že bili v preteklosti zagovorniki večje uveljavitve trga v socialističnem gospodarstvu. Med njimi je treba omeniti članek dr. Aleksandra Bajta, v katerem je opozoril na zmotno splošno prepričanje, da naj bi bilo po Marxu gospodarstvo zrelega socializma – komunizma neblagovno, plan pa sredstvo, s katerim bi *»združeni producenti obvladovali tokove družbene reprodukcije in svoja razmerja v njej*«. Bajt je dokazoval, da si Marx »prihodnje družbe« ni zamišljal kot neblagovne, naturalne, odrejene s planom kot koordinacijskim mehanizmom. Nasprotno, po

56 UL SFRJ, št. 9/153, 21. 2. 1974.

57 UL SFRJ, št. 53/764, 3. 12. 1974.

58 Prinčič, *V začaranem krogu*, str. 102.

Marxu naj bi bilo gospodarstvo prihodnje družbe, ne glede na to, ali bi šlo za njeno kapitalistično ali komunistično fazo, »tipično tržne narave«. Za Marxa je bil trg v smislu dialektičnega materializma »celo edino znano sredstvo za ustvaritev družbenih odnosov, značilnih za prihodnjo družbo«. Slednje je z drugimi besedami pomenilo, da ne more biti »nič bolj napačnega ali nesmiselnega od mnenja, da lahko združeni producenti v blagovnem gospodarstvu obvladujejo celotno družbeno reprodukcijo procesa« in da »edino trg s konkurenco kot njegovim najbolj pomembnim mehanizmom omogoča vsestranski razvoj posameznikov, kar obsega tako generiranje tehnološkega napredka kot tudi obvladovanje celokupne družbene reprodukcije«. Na podlagi tega je Bajt postavil zahtevo, da se v jugoslovanskem gospodarstvu omogoči trgu in ekonomskim silam nasploh nemoteno delovanje, ker bo edino tako lahko pokazalo svoje zgodovinsko-družbene prednosti pred alternativnimi sistemi.⁵⁹ Kot po pravilu se je razprava o velikem razkoraku med prevladujočo teorijo tržišča v Jugoslaviji in dogajanjem na trgu oziroma o ukrepih ekonomske politike preselila v partijske, vladne in skupščinske prostore in dosegla vrh pri obravnavah osnutka sprememb zvezne ustave. Pri tem sta se soočili dve stališči. Prvo je vztrajalo na zadrževanju statusa quo, torej netržnega dogovornega gospodarstva. Drugo pa se je zavzemalo za sprejem sistemskih rešitev, s katerimi bi okrepili tržno usmeritev in zmanjšali vlogo države pri določanju cenovnih odnosov.

Pri obravnavi predlogov za spremembo zvezne ustave se je velik del razprav vrtel okoli opredelitve enotnega jugoslovanskega trga. Svetovna ekonomska veda pojma »enotnosti« trga ni poznala, saj je bil, razen v ekonomsko političnem pomenu, povsem nedoločljiva kategorija. V Jugoslaviji pa so o tej kategoriji pogosto razpravljali, pri čemer so bila stališča zelo različna, tudi med gospodarskimi teoretiki. Nekateri so navajali tri elemente enotnega trga (popolno svobodno opravljanje gospodarskih dejavnosti, enotno mero vrednosti in razumno zaščito pred tujo konkurenco). Drugi so med pogoje za enoten trg všteli kar »enake ravnotežne cene na celem trgu«, kar »predpostavlja tudi enake kriterije gospodarjenja«, ali pa »obstajanje enotnosti pogojev gospodarjenja«.⁶⁰ Nekateri jugoslovanski ekonomisti pa so pojmu in tudi definiciji enotnega jugoslovanskega trga oporekali. Tako kot so se mu izognile tudi zvezna ustava iz leta 1946, ustavni zakon iz leta 1953 in ustava iz 1963, saj so prepovedovale le omejevanje gospodarskih tokov med republikami. Ustava iz leta 1963 je obravnavala tudi enotnost denarnega in kreditnega sistema. Šele leta 1974 ustavno urejanje enotnega trga postane eksplicitno in obsežno, pa tudi precej zamegljeno. V njej je bil enotni trg obravnavan kot izrazito ekonomsko politični

59 Bajt, Trg kot podlaga, str. 7–8.

60 GV, 25. 3. 1988, str. 8, Z »enotnim trgom« proti trgu.

pojmem. Takšen pomen mu je dala tudi definicija, ki je bila v Ekonomskem leksikonu objavljena leta 1975. Po tej definiciji je bil enoten trg tisti trg, na katerem je »promet blaga, storitev, denarja, deviz, kapitala in delovne sile uravnan s svobodnim delovanjem ekonomskih zakonov in z voljo ekonomskih subjektov, družbeno urejanje in usmerjanje je enotno določeno z državnimi predpisi in administrativnimi ter ekonomskimi ukrepi in instrumenti ali s sporazumi družbenih organov in zainteresiranih organizacij in strank. To je torej takšen trg, na katerem regionalne skupnosti, posamezne organizacije in gospodarske enote ne morejo omejevati tega prometa v svoji sredini«. ⁶¹ V drugi polovici osemdesetih let so zahteve po krepitvi enotnosti jugoslovanskega trga prihajale od tisti republiških vodstev, ki so se zavzemala za večjo centralizacijo makroekonomskega upravljanja v državi. Takšno mnenje je bilo takrat med jugoslovanskimi ekonomisti zelo razširjeno. Jeseni 1988 se je Zvezni izvršni svet zavzel za »polno spoštovanje« trga in tržnih zakonitosti, kar je postavil kot pogoj za ozdravitev gospodarstva in nadaljnji razvoj socialističnih samoupravnih odnosov. ⁶² Na začetku leta 1989 je bilo v državi doseženo soglasje, da je za delovanje tržnega gospodarstva treba vzpostaviti trg proizvodov in storitev, trg kapitala in trg delovne sile. V tem letu je bil sprejet novi zakon o delovnih razmerjih, ki je uveljavil kolektivno pogodbo. Odpirati sta se začela trg denarja in trg kratkoročnih vrednostnih papirjev. Le na področju določanja cen je ostalo vse po starem. Administrativni ukrepi za večji nadzor nad cenami, ki jih je na začetku jeseni sprejel Zvezni izvršni svet, so kazali na to, da predlagatelj ne verjame v učinkovito urejanja trga in cen z ekonomskimi ukrepi. ⁶³

Slovenski izvršni svet je zavračal predloge sprememb zvezne ustave, ki so temeljili na zahtevah po zadrževanju netržnega gospodarstva in na enakih oziroma enotnih cenah, s katerimi naj bi povečali pretok blaga ter storitev in na tak način vzpostavili enoten jugoslovanski trg. Podpiral pa je zahteve, da se opravi »vsestranska obdelava« tega pojma z različnih strokovnih vidikov. V razpravah je njegov predsednik Dušan Šinigoj opozarjal, da enotnega jugoslovanskega trga ni, zato je o njem tudi težko govoriti. Če bi takšen trg »imeli«, potem bi imeli tudi potrebne statistične podatke in bi lahko stvarno ocenjevali poslovanje delovnih organizacij v republikah in občinah. Namesto enega trga in ene ekonomske politike obstaja v državi več ekonomskih politik »za nerazvite in še za številne druge zadeve« in zato tudi različne »pojme gospodarjenja. Eni dobijo kredite in lahko uvažajo na eni osnovi, drugi pa po drugih osnovah.« ⁶⁴ Po njegovem je

61 GV, 25. 3. 1988, str. 9, Z »enotnim trgom« proti trgu.

62 ARS, AS 223, šk. 5610, Poročilo o delu komisije ZIS za reformo gospodarskega sistema, marec 1989.

63 ARS, AS 223, šk. 5752, Mnenje Republiškega komiteja za tržišče in splošne gospodarske zadeve, 20. 9. 1989.

64 ARS, AS 223, šk. 4824, Magnetogram 103. seje Izvršnega sveta SR Slovenije, marec 1988.

bil za takšno »razvijanje« jugoslovanskega trga odgovoren predvsem Zvezni izvršni svet. Slovenska politika si je vse do odhoda iz države prizadevala zadržati jugoslovanski trg in odnose, ki so temeljili na čistih ekonomskih računih. Še v Okvirih gospodarske politike v letu 1991, ki jih je sprejela na začetku februarja 1991, je zapisala, da se Slovenija »ne bi v celoti odrekla trgov v drugih republikah«. ⁶⁵ Z izjemo Srbije je Slovenija še leta 1990 ohranila relativno visoko raven blagovne menjave z drugimi republikami. Po desetdnevni vojni junija 1991 so se začeli gospodarski stiki z drugimi republikami hitro trgati. V naslednjih mesecih je Slovenija pospešeno izgubljala jugoslovanski trg. Vojna na Hrvaškem je skoraj pretrgala tudi prometne povezave z balkanskimi državami. Trgovanje so oteževale še mednarodne sankcije proti Jugoslaviji. Uvedba lastnega denarja oktobra 1991 je dokončno spremenila jugoslovanske trge v tuje trge.

»RAZTEGLJIV« POJEM GOSPODARSKE ORGANIZACIJE

V Jugoslaviji se je obdobje socialističnega podjetništva začelo leta 1945. Komunisti kot novi oblastniki so sledili sovjetskemu zgledu, zato je bilo v njihovih načrtih prostora le za državna gospodarska podjetja. Kot lastnik produkcijskih sredstev in načrtovalec gospodarskega razvoja je država zanje določala pogoje za ustanovitev in delovanje, predpisovala družbene norme za njihovo proizvodnjo in poslovanja ter močno omejila možnosti, da bi podjetja lahko vodila samostojnejšo poslovno politiko. Po letu 1950 se je začel proces postopnega preoblikovanja v samoupravno skupnost proizvodnih pogonov ter razvojnih in administrativnih oddelkov in pridobivanja lastnosti pravne osebe, ki naj bi vse glavne ekonomske odločitve sprejemala avtonomno. Tako kot v drugih socialističnih državah je tudi v jugoslovanski imelo socialistično podjetje, kot je slikovito zapisal madžarski ekonomist Kozma Ferenc, tri oblike. Prvi je predstavljal družbene obveznosti oziroma ustvarjanje dohodka, drugi ustvarjanje socialističnih življenjskih in delovnih pogojev, tretji, ki je bil dolgo prikrit, je imel v »ozadju skrivnostne želje po razvoju in prosti konkurenci«. Razlika je bila le v tem, da je slednji v Jugoslaviji postajal izrazitejši že v šestdesetih letih, v drugih socialističnih državah pa šele ob vstopu v osemdeseta leta. ⁶⁶

V petdesetih letih se je v splošnem izražanju še ohranilo poimenovanje podjetij. V nadaljevanju pa so prevladali izrazi delovni kolektiv, delovna ali gospodarska organizacija. Takšno preimenovanje je imelo stvarno podlago, saj se je v vsebinskem pogledu pojem socialističnega podjetja precej razlikoval od

65 ARS, AS 223, šk. 4879, Zapisnik 58. seje Izvršnega sveta RS, 7. 2. 1991.

66 Prinčič, Borak, *Iz reforme*, str. 269.

klasičnega kapitalističnega podjetja. Prvi tehtnejši prispevek o tem je leta 1960 objavil France Bučar. Ugotovil je, da je zakonodaja podjetje oziroma gospodarsko organizacijo opredelila zelo splošno in nedoločno, zato je bil ta pojem zelo »raztegljiv« in je lahko predstavljal nekako skrivalnico za vse mogoče odnose in organizacijske oblike. Kljub temu pa je bila po njegovem gospodarska organizacija, zlasti še s stališča poslovne samostojnosti, primerljiva s klasičnim podjetjem. Gospodarska organizacija je lahko sama ugotavljala in delila dohodek, odločala o svoji organizaciji in načinu gospodarjenja, samostojno nastopala na tržišču in oblikovala poslovne povezave. Ta samostojnost pa je bila po Bučarjevem mnenju relativna, saj so »sleherno« delovno organizacijo pri poslovanju in razvojnem načrtovanju omejevala določila družbenega plana. Zato je bila gospodarska organizacija samostojna le »nasproti drugim gospodarskim organizacijam, ne pa absolutno nasproti družbeni skupnosti«. ⁶⁷

Leto pozneje je pravni strokovnjak Stojan Pretnar osvetlil družbeno vlogo socialističnega podjetja in njegove značilnosti z ustavnopravne plati. Po njegovem so bile pravice in obveznosti med trgovinskimi posredniki, špediterji, prevozniki, med industrijskimi in trgovinskimi podjetji »identične« kot med podjetji kapitalističnega sveta. Spremenil se je le lastninski odnos. V prvih povojnih letih so postala državna last. Ustavni zakon iz leta 1953 in še drugi poznejši predpisi pa so spremenili temelje za organizacijo in delovanje podjetij, zato so njihova proizvodna in druga sredstva postala družbena lastnina, samostojnost podjetij pa je postala ustavna pravica. Podjetje je začelo nastopati kot »organizirana enota dela«, s čimer se je ločilo od privatnih, kapitalističnih podjetij, ki so bila »organizirana enota kapitala«. Član »delovnega kolektiva« je prenehal biti delavec v udomačenem pomenu te besede, dobil je korporacijske pravice, ki so obstajale predvsem v aktivni in pasivni volilni pravici v organe delavskega samoupravljanja. Po Pretnarjevem mnenju so v »določenem smislu« ustrezale pravicam delničarjev kot udeležencev pri delniškem kapitalu. Podjetje je postalo svobodna asociacija proizvajalcev, ki se je lahko »svobodno« združevalo z drugimi podjetji. Če torej strnemo značilnosti pravnega položaja podjetja v jugoslovanskem gospodarskem sistemu na začetku šestdesetih let, kakor jih je razčlenil Stojan Pretnar, lahko zapišemo, da je bilo podjetje samostojna organizacijska enota posameznega delovnega kolektiva, ki v imenu družbene skupnosti upravlja premoženjska sredstva in pravice na način, da je bila delovnemu kolektivu zagotovljena pravica do gospodarske iniciative. ⁶⁸

S to problematiko se je veliko ukvarjal tudi ekonomist in sociolog dr. France Černe. V knjigi iz leta 1961 je obdelal načela, po katerih se je podjetje vključevalo

67 *Biti direktor*, str. 31.

68 Prav tam, str. 32.

v jugoslovanski gospodarski sistem. Med njimi sta bili najpomembnejši plansko načelo in avtonomno podjetniško ali dohodkovno načelo. Bistvo planskega načela je bilo, da je družba s pomočjo različnih ekonomskih instrumentov in zakonskih predpisov načrtno in zavestno zagotavljala, da so bila podjetja med seboj povezana in da so tesno sodelovala s politično teritorialnimi skupnostmi. Drugo načelo je združevalo prizadevanja podjetja, da *»iščejo samo tiste vrste proizvodnje in metodo proizvodnje ter način prodaje, ki mu dajejo glede na obstoječe družbene prispevke kolikor je mogoče velik čisti dohodek.«*⁶⁹ Nekaj let pozneje se je Černe lotil primerjave med socialističnim in kapitalističnim podjetjem. Pri tej analizi je prišel do naslednjih zaključkov:

1. Temeljni cilj socialističnega podjetja ni večja produkcija ob čim nižjih stroških kakor tudi ni čim boljše zadovoljevanje človeških in družbenih potreb. »Neposredni smoter« socialističnega podjetja je čim večji dohodek.
2. Lastnik produkcijskih in drugih sredstev je bila družba; sredstva je zaupala delovnim skupnostim, da bi z njimi čim bolje poslovale. Funkcije, kakršne so bile samostojno organiziranje proizvodnje, sklepanje kupoprodajnih pogodb, urejanje kreditnih odnosov, zaposlovanje delavcev itn., so po Černetu temeljile na samoupravnih, ne pa na lastninski pravici delovnih skupnosti. Zaradi »natančnega« planiranja je bilo poslovno tveganje podjetij minimalno. Če pa so se kljub temu pojavile »nepričakovane« težave, so podjetjem pomagali iz težav posebej za take primere ustanovljeni skladi. Poleg tega so bile na voljo še razne subvencije, regresi, carinske, davčne in druge ugodnosti. Vse to je dokazovalo, da jugoslovansko socialistično podjetje ni poslovalo na lastno tveganje in račun. Neugodne nasledke napačnih poslovnih odločitev je prevzela družba.
3. Socialistično podjetje ni bilo samostojno pri postavljanju notranje organizacije dela, zaposlovanju delavcev, uvajanju novih proizvodov in še pri drugih odločitvah. Njegovo »sicer precejšnjo stopnjo samostojnosti« so omejevali družbeni plani, predpisi državnih organov, vpliv sindikata in partijske organizacije ter še drugi dejavniki.
4. Temeljni odnos socialističnega podjetja do države ni bil le davkoplačevalski. Podjetje ni bilo samo tehnična in gospodarska enota, temveč tudi posebna »celica« družbenega sistema, ki je bila tesno povezana z lokalno skupnostjo. V tej vlogi je imelo obliko univerzalnega podjetja, ki je del svojega dohodka namesto v nadaljnji razvoj namenilo izboljšanju življenjske ravni zaposlenih, hitrejšemu razvoju kraja in okolice, pa tudi ohranjanju revolucionarnih tradicij revolucije in narodnoosvobodilne vojne.⁷⁰

69 Prav tam, str. 33.

70 Prav tam, str. 33–34.

Aprila 1965, torej tik pred začetkom gospodarske reforme, je začel veljati temeljni zakon o podjetjih, s katerim je podjetje sicer dobilo položaj »samostojne in osnovne delovne organizacije enotnega gospodarskega sistema Jugoslavije«. Ob tem pa je bilo dolžno organizacijo svoje proizvodnje prilagajati zahtevam družbenih planov ter se držati razdelitve ustvarjene vrednosti, po kateri je bilo treba najprej izločiti sredstva za obnavljanje proizvodnje in za plačilo obveznosti do družbene skupnosti.⁷¹ V naslednjih treh letih so si gospodarski načrtovalci v Sloveniji prizadevali, da bi vodstvo podjetja dobilo več pristojnosti pri vodenju poslovne politike in postalo bolj odgovorno za doseženi finančni rezultat. Uveljaviti so hoteli tudi nov plačni sistem, po katerem bi bila višina osebnega dohodka posameznega delavca odvisna od njegove »osebne prizadevnosti in produktivnosti«.

Združeno delo je predstavljalo negacijo podjetja in uveljavitev nove samoupravne organiziranosti, ki je izhajala iz temeljnih organizacij združenega dela (TOZD). TOZD-e so začeli razvijati iz političnih pobud, zato so bili zamišljeni »bolj kot življenjska skupnost združenih delavcev, ne pa kot kombinacija produkcijskih faktorjev, ki se prilagajajo tržnim pravilom«.⁷² TOZD-i so predstavljali najmanjšo proizvodno enoto, v kateri so se delovni oziroma poslovni rezultati še lahko merili in v kateri je bilo mogoče neposredno samoupravljanje. Več TOZD-ov se je povežalo oziroma »svobodno združilo svoje delo in sredstva družbene reprodukcije« v samostojno organizacijo združenega dela (OZD).⁷³ Več OZD-ov se je združilo v sestavljeno organizacijo združenega dela (SOZD), ki je predstavljala velik in zaključen proizvodno-tehnološki sistem na državni ravni. Medsebojne pravice, obveznosti in odgovornosti v raznih oblikah združenega dela so urejali samoupravni sporazumi. Snovalci tega sistema so predpostavljali, da bodo delavci v TOZD-u poleg svojih »realno« upoštevali še potrebe drugih organizacij združenega dela, potrebe celotne družbe in njenega pospešenega razvoja. Samoupravna integracija gospodarska življenja ni bila izpeljana v celoti in do konca, zato je ostala zgolj papirnata fraza. Zataknilo se je že pri ustanavljanju TOZD-ov, ki pogosto niso ustrezali novim merilom. Največkrat se je zgodilo, da so delovne enote v podjetjih enostavno preimenovali v TOZD-e ali pa so podjetje preimenovali v OZD-e. Delovni odnosi med TOZD-i in poslovni odnosi med OZD-i in SOZD-i, kot tudi z družbenim okoljem so v glavnem ostali nespremenjeni. Ni bilo večjega elana, večje pripravljenosti za sodelovanje in pomoč, ni bilo »čistih« poslovnih odnosov. Poslovanje preoblikovanih podjetij so spremljali zmeda, nejasnost, samovolja in številni nesporazumi. Razprave o novih dohodkovnih odnosih, ki bi morale biti

71 UL SFRJ, št. 17/354, 7. 4. 1965.

72 Prinčič, Borak, *Iz reforme*, str. 246.

73 UL SFRJ, št. 9/153, 21. 2. 1974.

glavni namen povezave, so zamrle, še preden so se dobro začele. Tudi stari odnosi in oblike odločanja delavcev se niso spremenili. Tako je nova gospodarska ureditev dala podjetjem le nov zunanji videz, novo obleko, vsebina pa je ostala stara. Delovne organizacije so se obnašale kot podjetja, trudile so se čim bolj centralizirati poslovanje in ohraniti privilegije le zase.⁷⁴

TOZD-i, OZD-i in SOZD-i so ostali temeljni zidaki gospodarske zgradbe skoraj do konca osemdesetih let. Kljub spremembi njihove družbenoekonomske vsebine pa so še naprej uspešno igrali vlogo univerzalnega socialističnega podjetja. Ta njihova družbenopolitična vloga, ki jo zgodovina klasičnega kapitalističnega podjetja ne pozna, se je izražala v tem, da so socialistična podjetja vse od leta 1945 pa do razpada druge jugoslovanske države znaten del svojega dohodka namesto v svoj nadaljnji razvoj namenila izboljšanju življenjske ravni zaposlenih delavcev in njihovih družinskih članov, hitrejšemu razvoju kraja in okolice, kjer je imelo podjetje svoje proizvodne obrate, ter tudi ohranjanju tradicij revolucije in narodno osvobodilne vojne. Podjetja so vsako leto odvajala znatna sredstva za organiziran prevoz na delo, topel obrok, zdravstveno zaščito zaposlenih delavcev, za njihov oddih in pestrejšo preživljanje prostega časa ter za zadovoljevanje njihovih potreb po stanovanjih in kulturnih dobrinah. Če vzamemo kot primer Tovarno vijakov Plamen iz Krope, potem lahko zapišemo, da je to kovinsko podjetje prevzelo vlogo investitorja za zgraditev obratne in zobne ambulante in prostorov za laboratorijsko dejavnost v Kropi, za gradnjo novih stanovanjskih naselij od osnovne urbanistične ureditve (zazidalni načrt), pridobitve zemljišč, do izvedbe osnovnih komunalnih del za gradnjo. Zagotovilo je sredstva za zgraditev počitniškega doma v Pacugu in s posojili podpiralo gradnjo individualnih hiš. Plamen je vsako leto namenil znatna sredstva Športnemu društvu Plamen, kot tudi sindikatu in mladinski organizaciji za športno rekreativno dejavnost zaposlenih. Denarno je podpiral: odrsko dejavnost, pevski zbor Stane Žagar. Sindikat in mladinska organizacija sta v Kropi organizirala gledališke predstave, slikarske razstave, obiskovanje kino predstav, knjižnic, ogled opernih, baletnih in gledaliških predstav v Ljubljani. Pokrival je stroške za organizacijo državnih proslav in za družabne prireditve, kot sta bila sprejem dedka Mraza in novoletna zabava. Poleg kulturne dejavnosti in obeleževanja državnih praznikov je sindikat skrbel tudi za izobraževanje. Organiziral je jezikovne tečaje nemškega jezika, tečaje za voznike viličarjev, za stiskalce vijakov itn. Z njegovo denarno podporo so postavili vrsto obeležij NOB v Kropi in okolici. In končno je Plamen prispeval znatna sredstva za graditev infrastrukturnih, športnih in drugih objektov tako v Kropi kot tudi izven nje.⁷⁵

74 Prinčič, Borak, *Iz reforme*, str. 253–254.

75 Več gl. v: Prinčič, *Tovarna vijakov Plamen*.

Zakon o podjetjih iz decembra 1988 je odpravil TOZD-e, OZD-e ter določil njihovo preoblikovanje v družbena podjetja. Temeljna pravna oseba je postala družbena delovna organizacija, poleg nje pa še pogodbeni in mešana podjetja, organizirana v obliki delniških in komanditnih družb ter družb z omejeno odgovornostjo. Zakon o spremembah in dopolnitvah zakona o podjetjih iz avgusta 1990 je odpravil ločitev med pravico do lastnine in pravico do upravljanja z njo. Odslej je pravica do upravljanja izvirala iz lastninske pravice pri podjetjih z znanim lastnikom. Delavski sveti so ostali kot organi upravljanja le še v podjetjih z družbeno lastnino. Proces pretvorbe družbenih podjetij v zasebna, ki so najbolj ustrezala mehanizmu tržnega gospodarstva, se je pospešil po slovenski osamosvojitvi leta 1991. Pričakovanja, da bo privatna lastnina izboljšala gospodarsko učinkovitost in zagotovila pravičnost pri razdelitvi bogastva in splošne blaginje, pa se niso uresničila. Privatizacija se je v naslednjih letih pokazala kot največji problem slovenske gospodarske tranzicije.⁷⁶

VIRI IN LITERATURA

Arhivski viri

ARS – *Arhiv Republike Slovenije*

AS 223 – Fond Vlade Republike Slovenije

AS 284 – Planska komisija LRS

AS 1589 – Fond Centralnega komiteja KPS/ZKS

Tiskani viri

UL FLRJ- *Uradni list Federativne ljudske republike Jugoslavije*

UL SFRJ – *Uradni list Socialistične federativne republike Jugoslavije*

Časopisni viri

Delo

ER – *Ekonomski vestnik*

GV – *Gospodarski vestnik*

Komunist

⁷⁶ Lorenčič, *Prelom s starim*, str. 167.

Literatura

- Bajt, Aleksander. Trg in socializem. *Ekonomski revija*, 1976, št. 1–2, str. 15–26.
- Bajt, Aleksander. Trg kot podlaga gospodarskega sistema. *Gospodarski vestnik*, 24. 5. 1985, str. 7–8.
- Černe, France. Tržni in planski mehanizem v jugoslovanskem samoupravnem sistemu. *Ekonomski revija*, 1969, št. 3, str. 274–289.
- Čobeljić, Nikola. *Privredni razvoj i privredni sistem Jugoslavije*. Beograd: Savremena administracija, 1990.
- Fikfak, Jurij, Prinčič, Jože (ur.). *Biti direktor v času socializma. Med idejami in praksami*. Ljubljana: Založba ZRC, 2008.
- Horvat, Branko. *Politiška ekonomija socializma*. Zagreb: Globus, 1984.
- Knez, Jože. O cenah še z drugega vidika. *Delo*, 3. 3. 1967, str. 3.
- Kraigher, Sergej. Načrtovanje-nepogrešljiva sestavina našega družbenega sistema. *Ekonomski revija*, 1973, št. 4, str. 291–298.
- Lorenčič, Aleksander. *Prelom s starim in začetek novega. Tranzicija slovenskega gospodarstva iz socializma v kapitalizem (1990-2004)*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2012.
- Merhar, Viljem. Plansko-tržni način razreševanja družbenoekonomskih problemov. *Ekonomski revija*, 1973, št. 2–3, str. 113–124.
- Norčič, Oto. Nekateri splošni problemi plansko-tržnega gospodarstva. *Ekonomski revija*, 1973, št. 2–3, str. 103–111.
- Prinčič, Jože. Oblikovanje koncepta novega gospodarskega sistema in politika ključne kapitalne graditve v letu 1951. *Prispevki za novejšo zgodovino*, 1987, št. 1–2, str. 201–229.
- Prinčič, Jože. *Slovenska industrija v jugoslovanskem primežu. Kapitalna, ključna kapitalna in temeljna investicijska izgradnja v Sloveniji (145-1956)*. Novo mesto: Dolenjska založba, 1992.
- Prinčič, Jože. *Nacionalizacija na ozemlju LR Slovenije 1945–1963*. Novo mesto: Dolenjska založba, 1994.
- Prinčič, Jože. Leto 1945 - obnova in začetek gospodarske preobrazbe. Slovenija v letu 1945. *Zbornik referatov z mednarodnega znanstvenega posveta Slovenija v letu 1945, 27. in 28. septembra 1995 v Ljubljani*. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 1996.
- Prinčič, Jože. *V začaranem krogu. Slovensko gospodarstvo od nove ekonomske politike do velike reforme 1955–1970*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1999.
- Prinčič, Jože. *Tovarna vijakov Plamen Kropa: od konca druge svetovne vojne do stečaja in novega začetka (1945-1997)*. Kropa: Muzeju Radovljiške občine, 2007.

Prinčič, Jože, Borak, Neven. *Iz reforme v reformo. Slovensko gospodarstvo 1970–1991*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, 2006.

Samec, Jure. Uveljavljanje planiranja kot bistvenega kvalitativnega elementa in pogoja uresničevanja družbenega plana. *Ekonomska revija*, 1979, št. 1–2, str. 118–122.

Šefer, Berislav. *Tržište u posleratnom periodu. Razvoj privrede FNRJ*. Beograd: Nolit, 1956, str. 36–384.

Tajnikar, Maks. Koeksistenca trga in plana z vidika razvoja jugoslovanske ekonomske misli o sistemu našega tržnega gospodarstva. *Ekonomska revija*, 1975, št. 3–4, str. 321–338.